

ДЕЯКІ ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ПОТЕРПІЛОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

SOME PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE VICTIM'S PARTICIPATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Неледва Н.В., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародний гуманітарний університет

Паламарчук Г.В., к.ю.н.

Стаття присвячена достатньо актуальній на сьогодні темі в кримінальному процесі України – участі потерпілого в кримінальному провадженні. Певним чином в статті приділяється увага питанню стану прав та свобод потерпілого в кримінальному провадженні на сьогодні в Україні. Виявлено недостатність захищеності статусу потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні. Розглядаються певні проблемні аспекти прав та свобод потерпілого в кримінальному провадженні, а також та наявні прогалини в правовому регулюванні статусу потерпілого. Зроблено загальний аналіз тенденцій статусу потерпілого в Україні на сьогоднішній час.

Наведено статистичні дані щодо кількості потерпілих в Україні від кримінальних проваджень, зокрема, з 2017 по 2020 роки. Наведені статистичні дані констатують, що кількість потерпілих в Україні від кримінальних правопорушень залишається стабільно високою за своїми показниками. Найближчим часом тенденції на зниження цих показників поки що не передбачається.

Проведено аналіз окремих психологічних особливостей потерпілого під час проведення відповідних процесуальних дій на різних стадіях кримінального провадження. Частково виділено специфіку окремих психологічних особливостей потерпілого під час проведення кримінального провадження. Торкається й питання безпосереднього психічного сприйняття потерпілим до вчиненого кримінального правопорушення по відношенню до нього. Встановлено фактичну недостатність необхідної тактики з боку інших учасників кримінального провадження, зокрема, з боку представників державних органів кримінально-правового впливу, у взаємодії з такою особою під час проведення відповідних процесуальних дій.

Зроблено висновок про те, що механізм кримінально-процесуального, кримінологічного захисту законних прав та інтересів потерпілих, їх психологічної реабілітації від наслідків вчинених стосовно них кримінальних правопорушень має значні недоліки і потребує значного удосконалення. Висуваються певні пропозиції щодо можливого удосконалення процесу взаємодії інших учасників із потерпілим під час кримінального провадження.

Пропонується певні концепції розв'язання таких проблем. Зокрема, є пропозиція створити спеціальний компенсаційний фонд для потерпілих від кримінальних правопорушень, який має допомагати потерпілим у здійсненні процесу реабілітації після вчинення кримінального правопорушення, а за результатами вирішення по справі держава мала би право регресу – отримувала б право вимагати від винного правопорушника компенсацію коштів, сплачених потерпілому.

Загалом, питання правового статусу потерпілого, його реабілітації після наслідків від вчиненого кримінального правопорушення, вимагає й подальших наукових розвідок, оскільки потерпілий є одним із головних учасників кримінального процесу.

Ключові слова: потерпілий, права та свободи потерпілого, психологічні особливості потерпілого, кримінальне провадження.

The article is devoted to a very relevant topic today in the criminal process of Ukraine – the participation of the victim in criminal proceedings. In a way, the article pays attention to the issue of the state of rights and freedoms of the victim in criminal proceedings today in Ukraine. Insufficient protection of the status of victims of criminal offenses in Ukraine was revealed. Certain problematic aspects of the victim's rights and freedoms in criminal proceedings are considered, as well as the existing gaps in the legal regulation of the victim's status. A general analysis of the trends in the status of the victim in Ukraine to date has been made.

Statistics on the number of victims of criminal proceedings in Ukraine, in particular, from 2017 to 2020, are presented. These statistics state that the number of victims of criminal offenses in Ukraine remains consistently high. In the near future, the downward trend in these indicators is not yet expected.

The analysis of separate psychological features of the victim during carrying out of corresponding procedural actions at various stages of criminal proceedings is carried out. The specifics of certain psychological features of the victim during the criminal proceedings are partially highlighted. The issue of direct mental perception of the victim is related to the criminal offense committed against him. The actual insufficiency of the necessary tactics on the part of other participants in criminal proceedings, in particular, on the part of representatives of state bodies of criminal and legal influence, in cooperation with such a person during the relevant procedural actions, has been established.

It is concluded that the mechanism of criminal procedure, criminological protection of legal rights and interests of victims, their psychological rehabilitation from the consequences of their criminal offenses has significant shortcomings and needs significant improvement. There are some suggestions for possible improvement of the process of interaction of other participants with the victim in criminal proceedings.

A certain concept of solving such problems is proposed. In particular, there is a proposal to create a special compensation fund for victims of criminal offenses, which should help victims in the rehabilitation process after committing a criminal offense, and the state would have the right of recourse.

In general, the issue of the legal status of the victim, his rehabilitation after the consequences of a criminal offense, requires further scientific research, as the victim is one of the main participants in the criminal process.

Key words: victim, rights and freedoms of the victim, psychological features of the victim, criminal proceedings.

Реалії геополітики сьогодення для України визначають незворотний шлях до європейського співтовариства. Через це потрібно зробити суттєвий акцент на захист прав і свобод людини, а в сфері кримінальної юстиції саме на статус потерпілих за для максимального забезпечення гарантій захисту прав і свобод людини.

17 липня 1997 р. Україна ратифікувала Європейську Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. Згідно з положеннями цієї

Конвенції природні права та свободи становлять абсолютну цінність, є невід'ємними і належать кожному від народження.

Природне, наддержавне, абсолютне право – є аксіомою побудови правової, соціальної, демократичної держави, якою в цілому має стати Україна. Ці права є основоположними, важливим інституттом, за допомогою якого регулюють правовий статус людини, межі вторгнення в її особисту сферу, тактику взаємодії із потерпілим під час

провадження відповідних стадій кримінального процесу, встановлюють гарантії захисту та реалізації прав та свобод. Тому, однією з головних функцій держави є охорона та забезпечення захисту прав та свобод потерпілого, передусім, як людини. Держава має забезпечити належний кримінально-правовий вплив, який містить в собі як їх охорону, так і захист.

Завданням дослідження є частковий аналіз проблем та прогалин щодо прав потерпілого, його психічного сприйняття вчиненого злочину по відношенню до потерпілого, його взаємодії з державними органами кримінально-правового впливу, стану захищеності потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні, а також пропозиція можливої концепції розв'язання таких проблем.

Проблеми кримінально-правового забезпечення захисту прав потерпілих є складовою сфери досліджень таких вітчизняних науковців, як: В. І. Борисов, О. В. Туляков, О. Г. Яновська та деяких інших. Науково-практичне значення праць вчених свідчить про те, що увагу приділено удосконаленню захисту прав та законних інтересів потерпілих від злочину засобами кримінального права, особливостям кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення за Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) і транзитивному кримінальному праву. А від так, є нагальна потреба комплексного наукового дослідження, яке дасть ефективну систему кримінально-правового забезпечення захисту прав та свобод потерпілого, психологічні особливості участі потерпілого в кримінальному провадженні тощо.

Як правило, потерпілою визнається особа, права і обов'язки як такої виникають з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого.

Вивчаючи більш поглиблено питання щодо статусу потерпілого в кримінальному провадженні, стає очевидним, на сьогодні в Україні відсутня ефективна система наукового, правового та організаційного кримінально-правового забезпечення захисту прав та свобод потерпілого. Багато вчених акцентують увагу на тому, що не розв'язано важливих кримінально-правових, кримінально-процесуальних, кримінологічних теоретико-методологічних, практичних проблем протидії злочинності, зважаючи на наявні тенденції її розвитку, а також соціально-політичні умови розвитку держави.

Відсутнім є і чіткий концептуальний правовий механізм кримінально-процесуального, кримінологічного захисту законних прав та інтересів потерпілих та їх психологічної реабілітації від наслідків вчинених стосовно них кримінальних правопорушень, а також відновлення порушених внаслідок кримінальних правопорушень прав та відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди.

Відповідно до частини 1 статті 2 КПК України одним із його завдань є правового забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, яке, окрім іншого, полягає також і в створенні дієвих механізмів захисту прав та законних інтересів осіб, потерпілих від кримінальних правопорушень.

Безпосередньо на незахищеність потерпілих в Україні впливає негативна тенденція зростання злочинності через брак дієвого механізму запобігання, профілактики та протидії злочинності, про що зазначає статистика динаміки її зростання. Кількість потерпілих в Україні від кримінальних правопорушень залишається стабільно високою за своїми показниками. Так, у 2017 році було зафіксовано загальну кількість потерпілих 374 тис. осіб; у 2018 – 345 тис. осіб; у 2019 – 302 тис. осіб; 2020 – 355 тис. осіб тощо [1]. При цьому, серед них є загиблими: 2017 – 6,5 тис. осіб; у 2018 – 6,2 тис. осіб; у 2019 – 5,8 тис. осіб; 2020 – 6,3 тис. осіб тощо [1].

Як свідчать дані проведених досліджень, загалом, криміногенну ситуацію в Україні за роки незалежності

характеризує стабільна тенденція до збільшення кількості зареєстрованих злочинів. На сьогодні це питання в і Кримінальному кодексі України повністю не вирішене через брак безпосередньої правової норми щодо потерпілого від злочину, яка вже частіше пропонуються провідними вченими в галузі кримінального права [2].

Категорія «потерпілий від злочину», як відомо, є міжгалузєвою, причому правовий статус таких осіб більшою мірою визначає кримінально-процесуальне законодавство. Однак потерпілі від злочину мають і кримінально-правовий статус, тому є потреба створення кримінально-правових засобів підвищення правового статусу потерпілих від злочинів, кримінальних проступків, більш надійного гарантування захисту їх прав та законних інтересів [3, с. 4].

Важливим аспектом у питанні статусу потерпілого від злочину має суттєве значення його психологічний стан під час кримінального провадження. Тож, слід спробувати розкрити певні психологічні особливості участі потерпілого у цьому процесі, психологічні особливості потерпілого при взаємодії з іншими учасниками кримінального провадження.

Взагалі, дослідження психології потерпілого у кримінальному провадженні є актуальною проблемою сучасної юриспруденції, адже вона дає відповіді на ряд питань, які турбують правознавців зокрема. Виявлення та використання психологічних даних потерпілого робить відповідні процесуальні дії більш цілеспрямованими, законними і об'єктивними, допомагає встановити справжні причини та умови вчинення кримінального правопорушення, уникнути судових помилок, отримати повну та об'єктивну інформацію про кримінальне правопорушення, розробити на цій основі комплекс профілактичних заходів тощо.

Потерпілий є однією із ключових фігур в кримінальному провадженні, особливо якщо розглядаються саме кримінальні правопорушення проти особи. Та проблематичним є те, що конкретні обставини, причини і умови таких правопорушень не можуть бути розкриті, якщо до уваги не беруть особу потерпілого, оскільки часто протиправні дії обвинуваченого спричинені неправомірними, необачними чи легковажними діями самого потерпілого. Поведінка потерпілого, яка входить до складу об'єктивної сторони кримінального правопорушення, може самим безпосереднім чином вплинути на вину обвинуваченого, а у випадку необхідної оборони – виключити її взагалі. Від форм поведінки потерпілого і залежить здійснення або правопорушником своїх протиправних намірів, або активна оборона від протиправних посягань, або оборона суспільних інтересів тощо.

Виявлення подібних аспектів в поведінці потерпілого є дуже актуальним, оскільки сприяє вирішенню низки питань: більш правильної кваліфікації кримінального правопорушення, глибокому дослідженню причин і умов, більш всебічному і повному розслідуванню кримінальних проваджень, виявленню нових доказів тощо.

Дослідження особи потерпілого можна розглядати у двох аспектах:

1) «статистичному» – вік, стать, національність, службове становище тощо; ці ознаки потрібно з'ясувати безпосередньо за вимогою закону, при цьому деякі з них можуть прямо вплинути на кваліфікацію кримінального правопорушення (наприклад, вік потерпілого у кримінальних правопорушеннях проти статевої свободи та статевої недоторканості особи);

2) «динамічний» – поведінка потерпілого в період, який безпосередньо передував події кримінального правопорушення, і в період його вчинення, зв'язок поведінки (віктимної) із вчиненням кримінального правопорушення [4, с. 271].

Безпосередня поведінка потерпілого в момент вчинення кримінального правопорушення залежить від впливу зовнішнього середовища, у цьому випадку –

протиправного нападу або іншого впливу та індивідуальних особливостей особи [4, с. 272].

Наведені особливості особи характеризуються типом вищої нервової діяльності потерпілого, рисами його характеру тощо. Зокрема, життєвий досвід має велике значення в поведінці потерпілого у справах про кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, кримінальні правопорушення на транспорті, в галузі порушення правил техніки безпеки тощо.

На рівні індивідуальної протиправної поведінки потерпілий часто безпосередньо в собі несе заряд криміногенності. Таку властивість має вictimна поведінка потерпілого. Так, велика кількість потерпілих у момент убивства перебувають у стані сп'яніння, а більше половини з них вживали алкогольні напої спільно з обвинуваченими перед вчиненням кримінального правопорушення. Багато потерпілих не працювали, вели антисоціальний спосіб життя, поведінка потерпілих перед кримінальним правопорушенням була протиправною чи аморальною, в тому числі й провокаційною. Такі особливості особи і поведінки потерпілих могли спровокувати вчинення відносно них тяжких протиправних дій.

Та, не дивлячись на рівень можливої провокаційної поведінки потерпілого під час вчинення кримінального правопорушення правопорушником щодо першого, психологічний стан потерпілого завжди «потерпає» в тій чи іншій мірі, більше чи менше носить характер жертви від вчиненого кримінального правопорушення. Тому, дії правопорушника, наслідки від вчиненого кримінального правопорушення часто приводять потерпілого у стан сильного душевного хвилювання, збудження, страху, тяжкої депресії, обурення, гніву, відчаю, розгубленості тощо. А від так, для можливості належної співпраці слідчим, прокурорам, суддям та іншим учасникам кримінального провадження потрібно враховувати ці особливості, здійснювати їх правильний психологічний аналіз, зняття стресового стану потерпілого, в цілому враховувати його психічний стан та усі можливі індивідуальні особливості потерпілого. Встановлення належного психологічного контакту із потерпілим скільки інакше буде важко розраховувати на повноту, точність та правильність його показань, та й, загалом, буде відсутня належна взаємодія з потерпілим.

Вивчення психофізіологічних властивостей потерпілого, сили, рухомості нервових процесів, типу вищої нервової діяльності, темпераменту допомагає визначити можливість вчинення потерпілим тих чи інших дій, а в цілому – створити правильну картину події щодо справи про відповідне правопорушення [4, с. 271].

Певна проблематичність присутня у належному відношенні з боку слідчих, прокурорів, суддів та інших учасників кримінального провадження до потерпілого, з урахування можливих його психологічних особливостей, в нашій країні є присутньою. Хоч, жертві злочину мали б допомагати справитися з тяжкими психологічними наслідками від посягання на особу потерпілого, а процесуальні дії мали би бути сповнені певної емпатії. У разі, якщо потерпіла особа пережила тяжке кримінальне правопорушення щодо себе, сам процес участі потерпілого має бути проведений за участі відповідних спеціалістів, експертів тощо (психолог, психотерапевт тощо). Але на практиці в реаліях сьогодення дуже часто прослідковується все навпаки.

Проблема в тому, що в Україні майже відсутня кваліфікована психологічна допомога потерпілим. Та й взагалі, як показує практика, із самого початку виникають проблеми з визнанням особи потерпілою. А, у разі, якщо особу не визнано потерпілим, то й усіма правами потерпілого користуватись ви не зможете (право на доступ до матеріалів справи, право подавати позов про відшкодування шкоди тощо).

Безпосередньо психічний стан потерпілого, особливо під час вчинення над ним насильницьких дій, потрібно зачислити до екстремальних психічних станів (стрес, афект, фрустрація тощо), які викликають суттєві зрушення в його відображально-регуляційній сфері. Під час досудового розслідування потерпілий бере участь у багатьох допитах, очних ставках, неодноразово виїздить на місце вчинення кримінального правопорушення для проведення слідчого експерименту, що згодом, під час судового розгляду, може призвести до невимушеного формування механізму психічного захисту від повторних психотравмуючих впливів.

Слід відмітити, що на практиці є певна необхідність мінімізації усіх процесуальних дій за участю потерпілого. Адже, що найменше потерпілому доводиться згадувати про отримане ним психологічне травмування від вчиненого щодо нього правопорушення, то краще для його психологічної реабілітації, особливо це стосується злочинів проти особи.

Важливим недоліком тут є те, що співробітників національних правоохоронних органів не навчають проявляти емпатичність до потерпілих під час проведення допиту. Якщо стан потерпілого і враховується, то це завжди відібувається виключно завдяки особистим якостям окремих правоохоронців, а не через приписи закону. Крім того, потерпілих можуть допитувати про те саме знову й знову, і це може продовжуватися роками, часто ледь не до винесення вироку, що суттєво травмує психічно потерпілого, особливо у справах про злочини щодо особи.

Ст. 127 Кримінально процесуального кодексу України передбачає відшкодування (компенсацію) завданої шкоди потерпілому від вчиненого кримінального правопорушення [5]. В статті зазначається, що завдана шкода потерпілому від кримінального правопорушення компенсується за рахунок Державного бюджету України. Та, слід зазначити, що на практиці на сьогодні в Україні державний чіткий механізм компенсації завданої правопорушенням шкоди майже не функціонує, що унеможливає отримання потерпілим вказаної компенсації, виключенням можуть стати насильницькі злочини. Хоч наша держава й запланувала здійснювати виплату компенсації потерпілим від кримінальних правопорушень через регіональні центри надання безоплатної вторинної правової допомоги у розмірі 40 % прожитого мінімуму, але недоліки є значні. Зокрема: по-перше, фактично компенсація встановлюється Кабінетом міністрів України з огляду на наявні кошти бюджету, а, як показує практика, в Україні майже постійно є наявним дефіцит державного бюджету; по-друге, взагалі є дуже часта проблема з тим, щоб визнати особу потерпілою, а від так й можливості отримання зазначеної компенсації тощо.

В Європейському Союзі все більше стає актуальним створення соціальних служб для підтримки потерпілих від правопорушень. Такі служби надають психологічну підтримку, первинні юридичні консультації та інформацію про хід розслідування тощо. Зокрема, у Швеції одразу після вчинення кримінального правопорушення поліцейські запитують потерпілого, чи він хоче, щоб із ним зв'язалася служба, яка надає підтримку потерпілим. У разі згоди потерпілого, служба пізніше контактує з ним і надає йому необхідну допомогу.

Для належного та ефективного функціонування правоохоронної системи наведений сервіс слід активно запровадити і в Україні, але, поки що, його створення аж ніяк не передбачається. Тому, з ціллю забезпечення виплат потерпілим зазначеної компенсації є пропозиція створити спеціальний компенсаційний фонд для потерпілих від кримінальних правопорушень. Такий фонд має допомагати потерпілим у здійсненні процесу реабілітації після злочину, наприклад, покривати витрати на лікування

тощо. Після цього держава мала би право регресу – отримувала б право вимагати від правопорушника компенсацію коштів, сплачених потерпілому.

За результатами проведення певного аналізу щодо участі потерпілого в кримінальному провадженні, можна зробити висновок, що механізм кримінально-процесуального, кримінологічного захисту законних прав та інтересів потерпілих, їх психологічної реабілітації від наслідків вчинених стосовно них кримінальних правопорушень має значні недоліки і потребує удосконалення. Так, слідчим, прокурорам, суддям та іншим учасникам кримінального провадження потрібно враховувати усі можливі характеристики потерпілого, здійснювати їх правильний психологічний аналіз, зняття стресового стану потерпілого, в цілому максимально враховувати його психічний стан та усі можливі індивідуальні особливості, є певна необ-

хідність мінімізації усіх процесуальних дій за участю потерпілого з ціллю найменшого нагадування потерпілому про отримане ним психологічне травмування від вчиненого правопорушення тощо.

Законодавцю слід детальніше розглянути недоліки у питанні надання кваліфікованої психологічної допомоги потерпілим та акцентувати свою увагу на сформуванні національних соціальних служб для підтримки потерпілих від кримінальних правопорушень, а також створити спеціальний компенсаційний фонд для потерпілих від кримінальних правопорушень.

Загалом дослідження особи потерпілого є дуже важливим завданням сучасної юридичної психології, кримінального процесу й криміналістики, оскільки одним із головних учасників кримінального процесу що вимагає подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Права потерпілих від насильницьких злочинів України: міжнародні стандарти та національні практики: дослідження Експертного центру з прав людини. URL: <https://ecpl.com.ua/news/prava-poterpilykh-dumky-ekspertiv>. (дата звернення: 15 травня 2022 року).
2. Кримінальний кодекс України : Закон України № 2341-III від 05 квітня 2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-15>. (дата звернення: 15 травня 2022 року).
3. Борисов В. І. Щодо подальшого вдосконалення захисту прав та законних інтересів потерпілого від злочину засобами кримінального права. *Право*. 2014. Вип. 19. С. 330–338.
4. Марчак В. Деякі психологічні особливості участі потерпілого в судовому розгляді. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип. 57. С. 352–360.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України № 4651-VI1 від 03 квітня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 15 травня 2022 року).